

Іван Крип'якевич

## “ВІДВІЧНА ВІСЬ” УКРАЇНИ\*

Дослідники-спеціалісти все відносяться з недовірою та застереженнями до наукових концепцій, що виходять з-під пера публіцистів. Нераз із “легкої руки” ляків, на основі випадково дібраних фактів, повстають нові синтези, що добувають собі “право громадянства” серед публіки й ідуть “гуляти” по журналах, у пресі, по популярних видавництвах, – і треба довгих зусиль та немалої праці, щоб ці нові “ідеї” скоригувати і звести до належних розмірів. Але це вже суть публіцистики, що вона йде своїми власними шляхами, що шукає своїх розв’язок на актуальні питання. Наука до своїх висновків доходить поволі, свої тези формулює обережно, багато проблем залишає нерозв’язаними, без вирішної відповіді. А тимчасом життя вимагає відповідей скорих і недвозначних, рішень простих, ясних, певних. Публіцистика йде назустріч цим життєвим вимогам і, не стрічаючи розв’язок у науці, сама, на свою відповідальність, вирішує важливі для неї питання.

Такий публіцистичний характер має нова книжка *Юрія Липи* “*Призначення України*” (Львів, 1938, 308 стор., Вид. “Хортиця”). Преса в перших своїх голосах зустріла цю працю крайню суперечними оцінками. Одні зганьбили її як недоношений твір поета, що забрався до справ, в яких нічого не тямить; другі привітали книжку мало не як національну евангелію, як книгу, що повинна стати підручником виховання молодих поколінь...

І дійсно, книжку нелегко оцінити. Автор поставив собі за мету, на основі минулого й теперішнього України, відкрити провідні лінії її майбутнього розвитку, її “призначення”. У вступній частині силкується вияснити “гру головних сил, що діють в Європі”, розглядає різні “світи”, – центри й джерела розвитку європейських народів і шукає між ними місця і для “українського світу”. Далі спиняється над геополітичним положенням української території, як вузла комунікаційних і торгових шляхів. У третій частині намагається дати синтезу української раси. В останніх розділах обговорює “провідні думки українців, – генеральні ідеї української еліти”.

Як бачимо, зміст праці дуже широкий. Автор убгав у неї багато різноманітного матеріалу, висказав тільки нових і незвичайних поглядів, що важко сподіватися, щоб скрізь був витриманий той сам[ий] рівень, щоб

\* Публікується за виданням: І. Крип'якевич, “*Відвічна вісь*” України, Сьогодні й минуле. Вісник українознавства, ч. I (Л. 1939). – *Ред.*

усі тези були як-слід аргументовані: одні сторінки опрацьовані блискуче, з великим талантом, інші – писані прихапцем, непрозоро, з зайвим балаєм сирих, неперетравлених матеріалів. Але ж, не вважаючи на всі хиби праці, в ній треба позитивно оцінити одне: що автор мав відвагу *поставити під дискусію* найважливіші проблеми українського сьогочасного й минулого. Ця заслуга залишиться за ним без огляду на те, чи повелось йому ці питання вирішити, чи ні. Тим то критика повинна віднестися до праці Юрія Липи доброзичливо, – не відкидати *alimine\** його спроб, а ствердити об'єктивно, які проблеми вже назріли, щоб їх вирішити, а які погляди автора треба трактувати як гіпотези, а то й – фантазії.

\*\*\*

Тут ми бажаємо подати завваги до поставленого автором питання про *“відвічну вісь”* України. Цю проблему напрямних ліній розвитку країн, проблему так часто тепер дискутовану на Заході, Юрій Липа, мабуть, перший у нас силкується дослідити й вирішити.

Він відкидає наперед апріорним тоном погляд, немов то головна лінія розвитку України протягалася між сходом та заходом. Це питання, на його думку, вирінуло тільки тоді, коли Україну андрусівський мир поділив на дві половини. “Тоді був схід і захід українською дилемою: в цьому роздертю доктрина була найліпше використана. Бо це найбільше ворожа Україні доктрина. Нема певнішої для *знищення* України. Прикладім “схід – захід” до українського релігійного життя – і будемо мати релігійну війну; прикладім “схід – захід” до політичних орієнтацій – і будемо мати вдячне поле до попису чужих агентів; прикладім неуцьку форму “народу-бастарду” до окреслення українського характеру – і будемо мати джерело пониження до кінця світу. “Схід – захід” – формула тільки українського пораженства, а не відчуття серединності...”

Здається, не треба довго розводитися над тим, що автор цю справу поставив на дуже вузькій площині. Він бере під увагу тільки відносини України до Польщі й Московщини, а що вони на відтинку пару століть мали негативний характер, – то він цілком заперечує життєвість цієї лінії. Але ж коли цю проблему поставити на ширшому просторі, як “вісь”, що лучить західню Європу з Азією, тоді на цьому “серединність” України нічого не тратить, навпаки – ця лінія набирає незвичайної ваги з погляду колонізації, торгівлі, культури й ін. Треба б її докладніше розслідити.

Зате всебічно та проречисто автор аргументує вагу іншої “оси”, яку він уважає за єдину щодо свого значіння – осі між північчю та півднем,

\* З лат. – згарячу, одразу, різко відкидати чи критикувати. – Ред.

між Балтійським та Чорним морем. Цим питанням Ю. Липа справді захопився й дав цілу низку живих картин із минулого України, що на цій осі розвивалися. Найбільше матеріялу подає із старовинної історії. Починає від трипільців, яким приписує почини культури пшениці на Україні, говорить широко про розмах гелленів, що принесли до нас свою високу культуру, сильними рисами малює незалежницьку політику Мітрідата Евпатора, підносить значіння держави готів. З княжої доби на передове місце ставить Святослава: уважає його свідомим оборонцем Дніпрової магістралі – проти волзького шляху. Але не втягає у розслідування договорів Олега й Ігоря, що дають так багато матеріялу до характеристики цієї осі, і так само не досліджує чорноморської політики Володимира та Ярослава. За основу існування козацької держави Богдана Хмельницького він уважає союз із отоманською імперією та торгові зв'язки запорожців із дніпрянсько-чорноморським шляхом. Ту саму тенденцію добачує він у політиці Самойловича й Мазепи.

Всі ці факти відомі з праць української історіографії. Але заслуга Юрія Липи в тому, що він зводить їх до одної системи, яку означає як “відвічну вісь” України. Джерела, якими автор користувався, можна б іще значно поширити, особливо щодо козацької доби, – але цінне тут те, що його не завела інтуїція, що головні лінії історичного розвитку він відтворив вірно.

\*\*\*

Для підтвердження Липиної теорії про живучість балтійсько-чорноморської осі в добі Хмельниччини хочу навести тут деякі факти, що авторові залишилися невідомі.

Дослідників політики Богдана Хмельницького дивує настирливість, із якою козаки намагалися окупувати Білу Русь. Це змагання з особливою енергією проводили близькі співробітники гетьмана, Іван Золотаренко та Іван Нечай, що навіть звалися білоруськими полковниками. Основу до цієї української експансії давала, очевидно, культурна близькість між обома народами, – але не був це найважливіший мотив для тіснішого, державного об'єднання. Справжню, глибшу причину віднаходимо шойно в акті союзу із Швецією, складеного Іваном Виговським 16 жовтня 1657 р., хоч і підготованого Хмельницьким. Козацька держава застерігає собі тут володіння на землях від ріки Березини до границь Прусії і – право до свободної *торговлі через Прусію* із Швецією. Таким чином на Білу Русь справляли Україну *торгові інтереси*, бажання добитися до Балтійського моря. Перед козацькою революцією весь експорт із України (збіжжя, дерево) ішов

Бугом і Вислою до Балтійського моря. Коли прийшли довголітні війни з Польщею, цей шлях утрачено, – українська торгівля мусіла шукати собі нових доріг через Білу Русь. Замітна річ, що коли 1657 р. козацьким полкам повелося добути Старий Бихів над Дніпром, Хмельницький проголосив тут “вольний порт” для дніпрянської торгівлі<sup>1</sup>.

Другий бігун оси – Чорне море, мало ще більше зрозуміння в тодішній Україні, бо козацькі походи зробили його незвичайно популярним, і ніде в Європі географія чорноморських берегів не була така відома, як у нас. Живий був також погляд, що козаки це переємці змагань княжої доби, що вони “з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, у своїх моносилах по морю плавало і Константинополь штурмувало”, що козаки відвоюють від турків Чорне море.

Але опанування Чорного моря йшло й мировим шляхом. Коли Хмельницький завів мир із Кримом і увійшов у приязні відносини з Туреччиною, чорноморська торгівля почала сильно зростати. Організатором її був молдаванин, чи молдавський українець Остафій Астаматій (Остаматенко), що з доручення гетьмана позавадив митниці на південній і північній гряниці України. Пізніше, за Дорошенка, він був українським послом при Порті, – доказ, яке значіння в українсько-турецьких взаєминах мала торгівля.

Про широкі пляни організації плавби й торгівлі на Чорному морі свідчить незвичайно цікавий документ із тих часів – *проект українсько-турецької морської конвенції*. Цей акт, опублікований із польської копії у старому московському видавництві “Собрание государственных грамот и договоров” (част. III, Москва, 1822, ч. 134), не звернув досі уваги наших істориків. Видавці датували його: “около 1649 р.”, на якій основі – не знати. Але своїм змістом він найближче підходить до часів Хмельниччини і може правити за доказ, як усебічно українська політика того часу трактувала чорноморську проблему. Це ще [на] один більше аргумент, що підпирає теорію “відвічної оси” України, поставлену Юрієм Липою.

Договір подаємо у перекладі.

---

<sup>1</sup> Про це докладніше в моїх статтях: “Вольний порт” у Старім Бихові 1657 р. (“Науковий Збірник” ВУАН за 1929 р.) і “Студії над державою Богдана Хмельницького” (“Записки НТШ”, т. 151).

Договір поміж Цісарем Турецьким та Військом Запорозьким і Народом Руським щодо торгів на Чорному морі має бути такий:

I.

Цісар Його Милість Турецький дає волю Козацькому Війську та Землі його плавати по Чорному морі до всіх його портів, і міст, і островів, також по Білому морі (себто – Середземному, *Ів. Кр.*) до всіх держав своїх, островів і портів їх, і до держав чужих володарів, і християнських держав, також по всіх ріках і містах, з якими захочуть заводити торги й купецькі справи, – мають продавати, купувати й міняти по своїй волі, ставати в портах і виїздити, коли схочуть, без ніякого затримув, перешкоди і труднощів.

II.

На допомогу новим торгам Війська Запорозького й Землі його Цісар Його Милість Турецький їх купців звільняє від усякого цла, мита й податків, також крам їх, що до держав його вивозити захочуть, і на сто років (а як не може бути на сто років, то хоч на п'ятдесят або найменше на тридцять), і цього всі уряди скрізь мають допильнувати; а коли скінчиться, дасть Пан Біг, сто років, не більшими податками мають бути обтяжені, як самі турки.

III.

Складні доми по містах і портах Цісаря Його Милости Турецького, і над Чорним, і над Білим морем, дозволяє Цісар Його Милість Війську Козацькому ставити, і там купувати і їх купцям там жити, зовсім вільно, без ніяких податків, до згаданих сто років.

IV.

Резидент Війська Запорозького та Землі його у Стамбулі буде жити у слушній пошані, з усією безпекою: той резидент має добиватися всякої справедливості для покривджених козацьких купців. Також Військо Запорозьке резидента Цісаря Його Милости у своєму портовому місті приймає, і він має давати пашпорти галерам або кораблям козацьким, куди захочуть пливати, і від пашпорту не має брати більше, а тільки один червоний золотий; перед ним старший пан галери має присягти, що ніякої зради проти держав Цісаря Його Милости не вчинить. І резидент Цісаря Його Милости те право, що тепер списане турецькою мовою, кожному, що цього зажадає, на письмі повинен дати, з підписом руки своєї і з печаттю.

V.

Щоб свавільних людей спинити, щоб на море не виходили, Запорозьке Військо з допомогою Цісаря Його Милости побудує кілька портових міст нижче Порогів, аж до устя ріки Богу до Дніпра; звідтіля й торги мають іти, і безпечність на морі від свавольців має бути забезпечена.

## VI.

Коли б хто свавільний із Війська Запорозького йшов на море, Військо Запорозьке повинно вчинити з таким слушно справедливість при резиденті Цісаря Його Милости, – і з цієї причини козацьких торгів і купецьких справ утруднювати, ані гальмувати ніхто не буде в державі Цісаря Його Милости.

## VII.

Коли б із Дону яка сваволя повстала, і звідтіля на море вийшла для розбоїв, галери мають спільно з турецькими ловити свавільних і карати, і взаємно подавати собі поміч, щоб море було чисте та вільне.

## VIII.

Коли б козацька галера в чому проти права Цісаря Його Милости (не дай, Боже) виступила, то старший цієї галери має бути покараний, а вона сама з крамом і робітниками має бути вільна, інші ж галери й кораблі, що її супроводжають, мають бути вільні, щоб невинні не терпіли, і постановлений мир ні в чому не був нарушений.

## IX.

Коли б галера або корабель козацький розбився при березі Цісаря Його Милости, то ті речі, що їх можна врятувати, треба віддати і зберегти сукцесорам.

Щодо турецьких довгів, то для козацьких купців має бути таке право, як для турків у всій турецькій державі, і справедливість без проволоки.

## XI.

Галер або кораблів козацьких до ніяких потреб, на ніяку послугу Цісар Його Милість Турецький уживати не дозволить, але вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть, їм обіцює й забезпечує.

## XII.

Коли б який купець умер у державі Цісаря Його Милости, чи то на морі, чи на полі, то все його майно належатиме до його сукцесорів, і ніхто не може робити ніяких перепон; хоч би що кому відказав, або записав при смерті, те не має мати ніякої ваги.

## XIII.

Християнських в'язнів у турків і турецьких у християн вільно буде козацьким купцям явно викуповувати. А коли б християнський в'язень у державі Цісаря Його Милости на галеру або корабель козацький утік, то старший над галерою не повинен його затаювати, ані переховувати, а повинен його видати; та за це не потерпить ніякої шкоди або кривди, ні він, ні галера його, ні ляди, ні крам його. І коли б челядник який вільний або невольник із козацької галери утік, то турки повинні його видати козакам.